

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІЧНОЮ БЕЗПЕКОЮ ЗВО

CONCEPTUAL CONDITIONS OF ECONOMIC SECURITY MANAGEMENT OF UNIVERSITIES

Цимбаленко Н.В.

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри фінансів та фінансово-економічної безпеки,
Київський національний університет технологій та дизайну

Tsybalenko Nataliia

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
Associate professor of the Department
of Finance and Financial and Economic Security,
Kyiv National University of Technologies and Design

Скорочення контингенту студентів, посилення конкурентної боротьби на ринку освітніх послуг, ускладнення умов отримання бюджетного фінансування – це лише деякі загрози, яким мають протистояти українські ЗВО в сучасних умовах. Саме необхідність забезпечення економічної безпеки закладів вищої освіти обумовлює актуальність питання формування відповідних концептуальних положень. У статті сформувано висновок про сучасний стан розвитку вищої освіти в Україні. Узагальнено підходи науковців до управління економічною безпекою на мікроекономічному рівні. Запропоновано концептуальні положення управління економічною безпекою ЗВО, а саме сформульовано концепцію управління економічною безпекою ЗВО; виявлено основні проблеми та передумови забезпечення економічної безпеки ЗВО в Україні; визначено цільові орієнтири управління економічною безпекою ЗВО; окреслено підходи до вибору стратегії, формування системи та механізму управління економічною безпекою ЗВО.

Ключові слова: економічна безпека, концепція, концептуальні положення, ЗВО.

Сокращение контингента студентов, усиление конкурентной борьбы на рынке образовательных услуг, усложнение условий получения бюджетного финансирования – это лишь некоторые угрозы, которым должны противостоять украинские ЗВО в современных условиях. Именно необходимость обеспечения экономической безопасности заведений высшего образования обуславливает актуальность формирования соответствующих концептуальных положений. В статье сформулирован вывод о современном состоянии развития высшего образования в Украине. Обобщены подходы ученых к управлению экономической безопасностью на микроэкономическом уровне. Предложены концептуальные положения управления экономической безопасностью ЗВО, а именно сформулирована концепция управления экономической безопасностью ЗВО; выявлены основные проблемы и предпосылки обеспечения экономической безопасности ЗВО в Украине; определены целевые ориентиры управления экономической безопасностью ЗВО; очерчены подходы к выбору стратегии, формированию системы и механизма управления экономической безопасностью ЗВО.

Ключевые слова: экономическая безопасность, концепция, концептуальные положения, ЗВО.

The problem of forming the conceptual provisions for managing the economic security of Ukrainian universities is relevant, because the current conditions for their functioning are characterized by the need to counteract a significant number of threats from the external environment. Reducing the contingent of students, increasing competition in the market for educational services, and complicating the conditions for obtaining budget funding are just some of the threats that Ukrainian universities must face in today's environment. The need to ensure the economic security of universities determines the urgency of the problem of the formation of conceptual provisions for the management of the economic security of universities. In view of the above, the purpose of this study is to formulate conceptual provisions of the University's economic security management based on the generalization of the approaches of scientists to the management of economic security, the identification of the main tendencies of the development of the higher education system, and the definition of the priority directions of the development of higher education in Ukraine. In the article, the conclusion about the current state of higher education in Ukraine was formed. Scientists' approaches to economic security management of economic entities have been generalized. The conceptual provi-

sions of the university's economic security management were proposed, such as: the concept of university economic security management was formulated; the main problems and prerequisites for ensuring the economic security of universities in Ukraine were identified; the target guidelines for managing the economic security of universities were identified; approaches to the choice of strategy, the formation of a system and mechanism for managing the economic security of universities were outlined. The practical value of the results obtained is conditioned by the current conditions of functioning of universities, in which state support (for state universities) and efficiency of activities are insufficient conditions for ensuring economic security.

Key words: economic security, concept, conceptual provisions, university.

Постановка проблеми. Забезпечення належного рівня економічної безпеки є одним з основних завдань вітчизняних ЗВО, актуальність якого обумовлюється необхідністю ефективної адаптації закладів вищої освіти до умов зовнішнього середовища та протидії численним загрозам. Основними з них визначено посилення конкуренції на ринку освітніх послуг, скорочення контингенту українських студентів, ускладнення умов отримання бюджетного фінансування. Зазначені загрози є відносно новими для української системи вищої освіти, відповідно, механізми протидії їм з боку вітчизняних ЗВО є недостатньо дослідженими, що вимагає формулювання концептуальних положень управління економічною безпекою вітчизняних закладів вищої освіти з урахуванням досягнень зарубіжних та вітчизняних науковців у сфері забезпечення економічної безпеки суб'єктів економіки, специфіки діяльності ЗВО та особливостей розвитку системи вищої освіти й соціально-економічної системи України загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати вивчення літературних джерел та аналітичних матеріалів дали змогу сформулювати висновок про сучасний стан розвитку вищої освіти в Україні. Зокрема, виявлено, що однією з основних проблем вітчизняних ЗВО є формування контингенту студентів. Значною мірою скорочення кількості студентів у вітчизняних ЗВО пояснюється негативними рівнями природного приросту населення й сальдо міжнародної академічної та трудової міграції, причинами яких є такі наслідки тривалої економічної та соціально-політичної кризи, як зниження рівня життя населення та соціальних гарантій, складність працевлаштування та невисокий рівень оплати праці. Крім того, скорочення контингенту студентів відбувається в умовах значного посилення конкурентної боротьби на ринку освітніх послуг.

Питанню управління економічною безпекою організації присвячено праці [1–8]. Найчастіше в науковій літературі це питання пропонується вирішувати з позицій системного підходу [1–4]. У праці [5, с. 64–68] управління економічною безпекою на мікроекономічному рівні запропоновано здійснювати на основі функціонально-цільового підходу. Цікавим є підхід, відповідно до якого запропоновано комплексне використання системного, процесного та ситуаційного

підходів, а саме системного безперервного вдосконалення щодо системи економічної безпеки підприємства [6, с. 22]. У праці [6] запропоновано не просто комбінування зазначених підходів, але й можливість використання окремого підходу як домінантного за певних обставин.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Водночас питання формування концептуальних положень управління економічною безпекою ЗВО залишається недостатньо дослідженим. Його вирішення передбачається здійснювати на основі аналізу доробку науковців щодо управління економічною безпекою на мікроекономічному рівні з урахуванням результатів аналізу сучасного стану розвитку вищої освіти в Україні.

Формулювання цілей статті (**постановка завдання**). Метою статті є узагальнення підходів науковців до управління економічною безпекою економічних суб'єктів; формулювання концепції управління економічною безпекою ЗВО; виявлення основних проблем та передумов забезпечення економічної безпеки ЗВО; визначення цільових орієнтирів управління економічною безпекою ЗВО; окреслення підходів до вибору стратегії, формування системи й механізму управління економічною безпекою ЗВО.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під концепцією прийнято розуміти систему поглядів на певні явища, спосіб їх тлумачення, розуміння теорії. До основних передумов формування концептуальних положень управління економічною безпекою на мікроекономічному рівні належать необхідність протидії негативному впливу зміни чинників навколишнього середовища; доцільність дослідження економічного суб'єкта як соціально-економічної системи; чіткість та цілеспрямованість організації процесу протидії загрозам; необхідність адаптації до нових умов ринкового середовища [2, с. 39–40]. Під концепцією економічної безпеки підприємства розуміється «комплекс пріоритетів для прийняття рішень, які сприяють досягненню цільових орієнтирів економічної безпеки, тобто це система поглядів, ідей, цільових установок, що мають на меті визначення проблем і розроблення шляхів їх вирішення» [7, с. 89]. Концепція економічної безпеки є системою поглядів на проблему безпеки певного суб'єкта на різних рівнях та етапах діяльності, що включає також принципи й заходи досягнення економічної безпеки [8, с. 42].

Враховуючи зазначене та результати дослідження сутності економічної безпеки ЗВО, ми сформуваємо таке визначення концепції управління економічною безпекою ЗВО: основоположна модель процесу забезпечення ефективної протидії загрозам, формування та раціонального використання економічного потенціалу, високого рівня конкурентоспроможності ЗВО. Концепція економічної безпеки ЗВО включає стратегію, цілі, завдання та інструментарій, що забезпечує їх реалізацію.

Під час формування концепції економічної безпеки суб'єкта економіки необхідно врахувати, що система безпеки має бути комплексною, унікальною, самостійною та відособленою; стратегія й тактика забезпечення безпеки повинні формуватися відповідно до концепції [2, с. 42–43].

Запропоновані автором концептуальні положення управління економічною безпекою ЗВО України включають такі основні розділи.

1) Аналіз передумов забезпечення економічної безпеки ЗВО України. Цей розділ присвячено визначенню ролі системи вищої освіти в забезпеченні конкурентоспроможності та економічної безпеки України, зокрема як середовища розвитку людського капіталу нації. Водночас з огляду на те, що управління економічною безпекою суб'єкта економіки спрямовано на протидію загрозам, необхідним є аналіз усіх умов та чинників зовнішнього середовища, які прямо чи опосередковано впливають на рівень економічної безпеки вітчизняних ЗВО та системи вищої освіти загалом.

Так, більшість проблем, з якими стикаються вітчизняні ЗВО, є системними та потребують комплексного вирішення. До таких проблем належать, зокрема:

- прагнення значної кількості населення України отримати роботу і, відповідно, освіту за кордоном через складні економічні умови, що значно ускладнює механізми забезпечення конкурентоспроможності вітчизняних ЗВО;

- неузгодженість системи вищої освіти з потребами економіки, що приводить до ускладнення працевлаштування для випускників ЗВО, відповідно, спричиняє зниження рівня престижності отримання вищої освіти в Україні;

- надмірна кількість закладів вищої освіти й «дублювання» освітніх програм, що є причинами поширення цінової конкуренції між ЗВО, що перешкоджає зміцненню позицій перспективних ЗВО, які потенційно могли б конкурувати з європейськими університетами;

- незавершеність процесу трансформації системи вищої освіти, «імітація змін», повільне та безсистемне оновлення змісту освіти, що обумовлюють зниження якості освітніх послуг;

- недостатня налагодженість механізмів фінансування ЗВО, що приводить до дефіциту коштів, необхідних для забезпечення їх діяльності;

- низький рівень заробітної плати та зниження соціального статусу працівників освіти, що спричиняють зниження рівня професіоналізму та компетенції педагогічних кадрів;

- неспроможність значної кількості вітчизняних ЗВО до участі в неціновій конкуренції, що обумовлює зростання нерівності щодо доступу до якісної вищої освіти;

- корупція та надмірна комерціалізація освітніх послуг, що спричиняють зниження рівня підготовки випускників ЗВО.

Водночас у системі вищої освіти наявні передумови, які дають змогу зробити висновок про можливість забезпечення її економічної безпеки та економічної безпеки окремих ЗВО. Це, зокрема, такі:

- кадровий потенціал, що характеризується наявністю значної кількості компетентних висококваліфікованих викладачів та наукових співробітників;

- наявність матеріально-технічної бази, яка за умови її збереження та модернізації, може бути основою для підготовки фахівців;

- поширеність передових інформаційних технологій, що забезпечує можливість розвитку дистанційної освіти, доступність навчально-методичних матеріалів для студентів та підвищення ефективності комунікацій між студентами та викладачами.

2) Визначення цільових орієнтирів управління економічною безпекою вітчизняних ЗВО. Визначення цільових орієнтирів розвитку ЗВО здійснено на основі аналізу цілей реформування системи вищої освіти, сучасних умов діяльності ЗВО та тенденцій розвитку соціально-економічної системи України. Так, реформування системи освіти в Україні розпочато в кінці 2013 року. Указом Президента України від 25 червня № 344/2013 було схвалено Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року [9], спрямовану на підвищення доступності якісної, конкурентоспроможної освіти, а також забезпечення особистісного розвитку людини протягом життя. Реалізація цієї Стратегії передбачає реформування системи освіти, центральними принципами якої будуть пріоритетність людини; оновлення нормативної бази; модернізація структури, змісту та організації освіти на засадах компетентнісного підходу; створення системи національного виховання, розвитку та соціалізації дітей та молоді; забезпечення доступності та безперервності освіти упродовж життя; екологізація освіти; підвищення якості освіти; інформатизація освіти; забезпечення проведення національного моніторингу системи освіти; підвищення соціального статусу педагогічних та науково-педагогічних працівників; створення сучасної матеріально-технічної бази системи освіти.

12 листопада 2014 року було представлено на обговорення Стратегію реформування вищої освіти України 2020, яку було розроблено робо-

чою групою при Міністерстві освіти і науки [10]. Відповідно до цієї Стратегії метою реформування освіти визначено інтеграцію вищої освіти України у Європейський простір вищої освіти та Європейський дослідницький простір на основі забезпечення її привабливості та конкурентоспроможності. Основними напрямками досягнення визначеної мети є забезпечення рівного доступу до якісної освіти та реалізація прав громадян на безоплатну вищу освіту на конкурсній основі; реорганізація системи управління щодо її де бюрократизації, децентралізації, забезпечення автономії та відповідальності ЗВО; трансформація ЗВО у центри незалежної думки, що готують професіоналів та генерують ідеї для прискореної модернізації країни; забезпечення високої якості освіти на основі сприяння справедливій конкуренції між ЗВО; створення належного зв'язку між ринком праці та системою вищої освіти.

Також у 2014 році Стратегічною дорадчою групою «Освіта» було розроблено Проект Концепції розвитку освіти України на 2015–2025 роки [11], цілями якої визначено узгодження структури освіти з потребами економіки України, Євроінтеграцію України, оновлення змісту освіти відповідно до потреб сучасного суспільства на шляху до економіки знань, забезпечення рівного доступу до якісної освіти, забезпечення високих рівнів підготовки та перепідготовки кадрів, високих соціальних стандартів для працівників освіти, реорганізацію системи управління, фінансування та менеджменту освіти щодо децентралізації, підвищення рівня автономії та відповідальності навчальних закладів.

Крім того, 28 грудня 2014 року прийнято Закон України «Про вищу освіту», в якому знайшли відображення й були законодавчо закріплені основні цілі та завдання (у сфері вищої освіти) розглянутих вище документів.

Аналіз показав, що всі зазначені документи спрямовані на досягнення спільних цілей, що дало змогу визначити такі цільові орієнтири управління економічною безпекою ЗВО:

- забезпечення конституційних прав усіх громадян щодо рівного доступу (на конкурсній основі) до якісної освіти як основи зниження соціально-економічної диференціації в суспільстві;

- забезпечення збалансованості розвитку системи освіти з потребами суспільства у фахівцях необхідних кваліфікацій, спеціальностей та набору компетентностей, розвиток безперервної освіти;

- забезпечення автономії та відповідальності ЗВО за якість освітніх послуг, де бюрократизація та децентралізація управління системою вищої освіти;

- забезпечення високої якості освіти на основі сприяння справедливій конкуренції між ЗВО;

- сприяння економічній, соціально-політичній та культурній адаптації випускників ЗВО;

- розвиток та ефективне використання науково-технічного потенціалу, активізація інноваційної діяльності;

- інтеграція системи вищої освіти України в європейський освітній та науковий простір.

3) Стратегія економічної безпеки ЗВО. Стратегія економічної безпеки має бути інтегрована в загальну стратегію управління, оскільки «забезпечення економічної безпеки підприємства в контексті забезпечення реалізації підприємством стратегічних інтересів стає необхідною складовою стратегії управління підприємством» [12, с. 76]. Стратегія економічної безпеки ЗВО спрямовується на досягнення цільових орієнтирів управління їх економічною безпекою, визначених на основі узагальнення інформації про конституційні права громадян щодо рівного доступу та якості вищої освіти, вимог Закону України «Про вищу освіту», потреб суспільства та економічної системи держави, необхідності освітньої та наукової євроінтеграції з урахуванням науково-організаційних та соціальних принципів управління економічною безпекою ЗВО.

Формування набору стратегічних альтернатив вимагає здійснення детального аналізу чинників впливу задля виявлення загроз економічній безпеці ЗВО, сили та ймовірності їх впливу, а також оцінювання рівня економічної безпеки окремого ЗВО. Так, Л.О. Волощук відзначає превентивність характеру попередження загроз та індикативність характеру контролю стану економічної безпеки суб'єкта економіки в процесі управління [1, с. 58].

Крім того, дослідження чинників економічної безпеки ЗВО дає змогу виявити можливості зовнішнього середовища, які потенційно можуть бути використані задля підвищення рівня економічної безпеки. В праці [12, с. 75] відзначено, що забезпечення економічної безпеки на основі використання можливостей, що надаються суб'єкту економіки з боку зовнішнього середовища, є найбільш значущим під час прийняття стратегічних рішень, спрямованих на забезпечення стійкого функціонування та розвитку. Результати оцінювання рівня економічної безпеки ЗВО забезпечують адекватну спрямованість заходів щодо уникнення (мінімізації) загроз та використання можливостей, оскільки дають змогу виявити слабкі та сильні сторони ЗВО в контексті забезпечення його економічної безпеки.

4) Система управління економічною безпекою ЗВО. Реалізація вибраної стратегії управління економічною безпекою ЗВО є неможливою без створення системи економічної безпеки, яка є «сукупністю об'єктів управління, характер взаємозв'язків яких визначається характером самої системи економічної безпеки» [13, с. 70]. Властивостями цієї системи [13, с. 70–71] є цілісність, незалежність управління та економічна незалежність, здатність до саморозвитку й прогресу в мінливих умовах.

Так, пропонується систему економічної безпеки ЗВО визначати як сукупність елементів (об'єктів, суб'єктів, функціональних елементів, методів, інструментарію) управління економічною безпекою ЗВО, ефективна взаємодія яких забезпечує досягнення її основної мети, що полягає в реалізації стратегії економічної безпеки ЗВО.

Управління економічною безпекою ЗВО пропонується розглядати як цілеспрямовану систематичну діяльність ЗВО щодо прогнозування, виявлення та аналізування загроз, мінімізації втрат від їх дії, раціонального використання та розвитку економічного потенціалу, забезпечення конкурентоспроможності на основі гармонізації інтересів ЗВО з інтересами зацікавлених осіб.

Вектором функціонування системи управління економічною безпекою ЗВО, що визначає пріоритетні напрями діяльності ЗВО задля забезпечення економічної безпеки в довгостроковій перспективі, є стратегія економічної безпеки. Вибір стратегії економічної безпеки ЗВО має здійснюватися на основі критичного порівняння наявних стратегічних альтернатив, які формуються за результатами аналізу та прогнозування чинників зовнішнього середовища й оцінювання рівня економічної безпеки ЗВО. З огляду на це особливої уваги потребує вибір відповідних методик та показників оцінювання.

5) Механізм забезпечення економічної безпеки ЗВО. За результатами опрацювання джерел [1; 7; 14] зроблено висновок, що забезпечення економічної безпеки має здійснюватися на всіх рівнях управління. Завдання забезпечення економічної безпеки суб'єктів економіки найчастіше не властиве основному виду їх діяльності й може самостійно вирішуватися лише організаціями, що мають достатні ресурси для створення власної служби економічної безпеки [14, с. 35]. Комплексне забезпечення економічної безпеки ЗВО має спрямовуватись на максимально ефективне використання доступних ресурсів, розроблення та вжиття економіко-правових і організаційних заходів для попередження (усунення) наслідків впливу дестабілізуючих чинників, а також досягнення цільових орієнтирів діяльності.

У «Тлумачному словнику економіста» термін «механізм» визначено як «сукупність процесів, прийомів, методів, підходів, здійснення певних дій для досягнення мети» [15, с. 185]. Таким чином, механізм забезпечення економічної безпеки закладу вищої освіти можна визначити як сукупність процесів, прийомів, методів, підходів і заходів, спрямованих на забезпечення економічної безпеки ЗВО.

В контексті дослідження з урахуванням специфіки діяльності ЗВО в сучасних умовах на особливу увагу заслуговує розуміння економічної безпеки суб'єкта економіки як ступеня гармонізації його інтересів з інтересами взаємодіючих з ним суб'єктів зовнішнього середовища (стейкхолдерами) [3, с. 107; 4, с. 88]. Це означає,

що механізм економічної безпеки ЗВО повинен ґрунтуватися на системі пріоритетних інтересів ЗВО та стейкхолдерів, а також форм та способів їх узгодженості й ефективної взаємодії.

Розроблення механізму формування партнерських відносин з різними суб'єктами зовнішнього середовища, а також управління цими відносинами забезпечує підвищення ефективності діяльності організації [12, с. 78]. Економічні суб'єкти можуть на основі оптимізації та координації зусиль створювати конкурентні переваги [16, с. 291]. З огляду на це формування партнерських відносин із зацікавленими особами пропонується розглядати як один з основних елементів механізму забезпечення економічної безпеки ЗВО.

Слід зазначити, що науковці, досліджуючи питання управління економічною безпекою та формування механізму її забезпечення в сучасних умовах, досить часто відзначають важливість розвитку партнерських зв'язків та налагодження співпраці, усунення суперечностей. Так, у праці [13] зазначено, що зростання результативності системи економічної безпеки підприємства зумовлюється безперервним розвитком соціально-економічних відносин, а не розвитком та вдосконаленням інструментарію нейтралізації загроз та реалізації інтересів [13, с. 71].

Організація стратегічної взаємодії вітчизняних ЗВО має здійснюватися з врахуванням сучасних умов діяльності закладів вищої освіти. Зокрема, вибір партнерів має ґрунтуватися на результатах аналізу наявних та потенційних небезпек і загроз з урахуванням ризиків, що обумовлює доцільність налагодження співробітництва перш за все з бізнес-структурами та іншими закладами освіти (школами, технікумами, коледжами).

Таким чином, задля формування механізму забезпечення економічної безпеки ЗВО пропонується використати підхід, за якого рівень економічної безпеки ЗВО визначається ступенем гармонізації його інтересів з інтересами стейкхолдерів (персоналу, студентів, абітурієнтів, громадських організацій, бізнес-структур, суспільства загалом (держави)).

Висновки. Основою для дослідження стали теоретичне узагальнення праць науковців щодо управління економічною безпекою, аналіз нормативно-правової бази функціонування та реформування системи вищої освіти в Україні. Запропоновані концептуальні положення містять аналіз проблем та передумов забезпечення економічної безпеки ЗВО, визначення цільових орієнтирів, а також підходи до вибору стратегії, формування системи та механізму управління економічною безпекою ЗВО, спрямовані на забезпечення ефективності протидії загрозам, формування й раціональне використання економічного потенціалу ЗВО, а також забезпечення достатнього рівня конкурентоспроможності, тобто забезпечення економічної безпеки ЗВО загалом.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Волощук Л.О. Інноваційний розвиток та економічна безпека промислових підприємств : монографія. Одеса : Бондаренко М.О., 2015. 396 с.
2. Живко З.Б. Економічна безпека підприємства: сутність, механізм забезпечення та управління : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2012. 260 с.
3. Козаченко Г.В., Пономарьов В.П., Ляшенко О.М. Економічна безпека підприємства: сутність та механізм забезпечення : монографія. Київ : Лібра, 2003. 280 с.
4. Корчевська Л.О. Методологія синергетичного управління економічною безпекою підприємства : монографія. Херсон : ПП Вишемирський В.С., 2016. 468 с.
5. Коврегін В.В. Формування ефективної системи державного регулювання економічної безпеки вищих навчальних закладів України : монографія. Харків : ФОП Панов А.М., 2016. 320 с.
6. Ляшенко О.М та ін. Система економічної безпеки: держава, регіон, підприємство : монографія : в 3 т. Т. 1 / за заг. ред. Г.В. Козаченко. Луганськ : Елтон-2, 2010. 282 с.
7. Лаптев С.М. та ін. Комплексне забезпечення економічної безпеки підприємств : монографія / за ред. М.І. Копитко. Київ : Університет економіки та права «КРОК», 2017. 508 с.
8. Шлыков В.В. Комплексное обеспечение экономической безопасности. Санкт-Петербург : Алетейя, 1999. 120 с.
9. Про національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року : Указ Президента України від 25 червня 2013 року № 344/2013. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/344/2013/page#n10> (дата звернення: 06.01.2019).
10. Стратегія реформування вищої освіти України 2020 (проект) / Міністерство освіти і науки України. URL: <https://www.tempus.org.ua/uk/events/1217-strategija-reformuvanna-vishhoji-osviti-ukrajini-2020.html> (дата звернення: 06.01.2019).
11. Концепція розвитку освіти України на період 2015–2025 років (проект). URL: <http://osvita.ua/news/43501/> (дата звернення: 06.01.2019).
12. Шемаєва Л.Г. Забезпечення економічної безпеки підприємства на основі управління стратегічною взаємодією з суб'єктами зовнішнього середовища : монографія. Київ : НІПМБ, 2009. 357 с.
13. Овчаренко Є.І. Система економічної безпеки підприємства: формування та цілепокладання : монографія. Лисичанськ : ПромЕнерго, 2015. 483 с.
14. Кавун С.В. Економічна безпека підприємства: інформаційний аспект : монографія. Харків : Щедра садиба плюс, 2014. 312 с.
15. Тлумачний словник економіста / за ред. С.М. Гончарова. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 264 с.
16. Шевченко Л.С. Конкурентное управление. Харьков : Эспада, 2004. 520 с.
17. Пономаренко В.С., Лапин А.Н. Стратегическое управление современной организацией. *Управление персоналом*. 2006. № 2. С. 62–71.